

О. І. ЯКИМЕНКО, аспірант, Полтавський НПУ імені В. Г. Короленка, Полтава

СТРУКТУРА РОДИНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVIII СТ. (НА ПРИКЛАДІ СЕЛА АЗАРІВКИ СТАРОДУБСЬКОГО ПОЛКУ)

У статті, на підставі статистичних даних, аналізуються загальна чисельність, статевий та поколінний склад, типологія та структура селянських родин, а також показники населеності домогосподарств с. Азарівки Стародубського полку у другій половині XVIII ст. За допомогою системи умовних позначень ілюструється структура кількох родин. В основу дослідження покладена найбільш поширена у сучасній історичній демографії термінологічна та графічна класифікація домогосподарств, розроблена англійським істориком П. Ласлеттом.

Ключові слова: домогосподарство, шлюбна пара, нуклеарна сім'я, розширена сім'я, мультифокальна сім'я.

Вступ. Родина є одним з головних інститутів будь-якого суспільства. Еволюція сім'ї, формування, зміни в її структурі та функціях тісно пов'язані із розвитком соціуму. Наразі, не піддається сумніву думка, що родина – це основа соціально-економічної діяльності, зокрема, у період раннього нового часу.

Однією з проблем сучасної історичної науки є недостатнє висвітлення основних демографічних характеристик населення Гетьманщини другої половини XVIII ст., в тому числі, типології та структури сім'ї. У зв'язку з цим, дана стаття присвячена дослідженню селянської родини на теренах Стародубського полку. В якості прикладу було обрано населення с. Азарівки другої Стародубської сотні. Такий вибір обумовлений кількома обставинами: фактичною відсутністю ґрунтовних наукових розвідок із окресленої проблеми, достатньою джерельною базою та відносною інформативністю досліджуваних матеріалів.

Наукова першість у сфері вивчення типології та структури родини належить зарубіжним дослідникам: П. Ласлетту, М. Міттерауеру та А. Кагану, Б. М. Миронову, Ц. Кукльо [1; 2; 3; 4; 5]. Одним із головних здобутків П. Ласлетта вважається розробка найбільш поширеної на сьогоднішній день класифікації домових спільнот [1, с. 136-140]. Дослідження М. Міттерауера та А. Кагана «Структура родини у Росії та Центральній Європі: порівняльний аналіз» ґрунтується на розгляді змін типологічної будови домогосподарства, поколінному складі та патрілінійному принципі розвитку сім'ї у середині XVIII ст. [3, с. 35-80]. У монографії «Соціальна історія Росії періоду імперії (XVIII – початку XX ст.)» дослідник Б. М. Миронов аналізує типологію сільського населення Росії зазначеного періоду [4, с. 219-235]. Не менш важливим є фундаментальна праця польського історика Цезарія Кукльо «Демографія Речі Посполитої перед розподілами», в якій, крім теоретико-методологічної частини є розділ, присвячений структурі родини [5, с. 149-156].

Серед сучасних українських історико-демографічних праць з зазначеного напрямку необхідно відмітити роботи Ю. В. Волошина, М. Г. Крикуна, А. Л. Перковського, О. Є. Сакала [6; 7; 8; 9; 10]. Ю. В. Волошин у монографії

«Розкольніцькі слободи на території Північної Гетьманщини у XVIII ст.: історико-демографічний аспект», окрім основних демографічних характеристик, значну увагу приділяє аналізу типології та структури домогосподарств старовірів, порівнює їх із українськими дворами Топальської сотні Стародубського полку [6 с. 213-255]. Історик М. Г. Крикун у статті «Населення домогосподарств у Житомирському повіті Київського воєводства 1791 р.» аналізує показники середньої дворової населеності для 28 парафій досліджуваного регіону, а також родинну структуру [8, с. 25-46]. А. Л. Перковський у розвідці «О людности украинского двора и величине семьи во второй половине XVIII в. (по материалам Румянцевской описи и церковной статистики)» досліджує стану та родинну структуру, середню населеність домогосподарств Київського полку та Старокодацького намісництва Війська Запорізького, виокремлює регіональні відмінності досліджуваних земель із територіями Російської імперії [9, с. 104-111]. Дослідження О. Є. Сакала «Типологія і структура домогосподарств сільського населення Гетьманщини другої половини XVIII ст.: на прикладі Лубенського полку» є першим у вітчизняній історіографії комплексним дослідженням з окресленої проблематики, в якому детально аналізуються середня дворова населеність, поколінний склад, типологія та структура селянської та козацької родин [10, с. 85-198].

Метою даної статті є аналіз загальної чисельності, статевої структури населення, визначення середніх показників населеності домогосподарств, поколінного складу, з'ясування типології та структури селянської родини на прикладі конкретного села Азарівка. Проведення, на основі графічної системи умовних позначень, запропонованої британським вченим П. Ласлеттом, детального опису кількох родин.

Виклад основного матеріалу. Виявити чисельність, середню населеність домогосподарств, поколінний склад та структуру родини дозволяють матеріали фіскального та церковного обліку населення. З метою виокремлення особливостей обчислення та проведення порівняльного аналізу історико-статистичних джерел, їх доцільно розділити на дві групи. До першої відносяться Румянцевський опис 1767 р. та матеріали IV (1782 р.) і V (1795 р.) ревізьких реєстрів [12; 13; 14; 15; 16]. До другої належать так звані сповідні розписи 1781 та 1788 рр.

Румянцевський опис – детальний перепис населення Гетьманщини, проведений у 1765-1769 рр. генерал-губернатором П. Румянцевим. Його головним завданням був детальний облік населення, отримання докладних відомостей про демографічний стан краю, соціально-економічний розвиток мешканців тощо [17, с. 95-115].

Ревізькі реєстри («сказки») – відомості, до яких записувалися категорії населення, що підлягали оподаткуванню [17, с. 81-82]. На відміну від чіткої нумерації дворів у Генеральному описі та сповідних екстрактах, у матеріалах IV та V ревізій така інформація зовсім відсутня. З огляду на це, можна констатувати лише приблизну кількість домогосподарств шляхом належності певної родини до окремого двору.

Усе населення села Азарівка складалося з представників двох станів: посполитих та козаків, які мешкали в окремих господарських одиницях – дворах та бездвірних

хатах. За твердженням українського етнографа Б. Д. Грінченка, термін «двір» мав такі значення: 1) «место подле дома обнесенное забором»; 2) «дом, усадьба» [18, с. 362]. На думку історика Г. А. Максимовича, для тодішнього двору були властиві: єдина дворова територія, родинні зв'язки між його мешканцями та спільне несення повинностей. Бездвірною хатою дослідник вважав «хату без дворового места» [19, с. 317]. А. Л. Перковський характерною ознакою двору XVIII ст. вважав наявність польових наділів («грунтів»). Для бездвірних хат однією з особливостей була відсутність земельних наділів, окрім «городу біля хати» [9, с. 105].

Розпочнемо дослідження із аналізу чисельності та середньої населеності посполитого стану. Отже, на 1767 р. в Азарівці нараховувався 31 двор (41 родина), в яких мешкало 202 особи (102 чоловіки та 100 жінок) [12, арк. 918-920, 955-966зв., 982-984зв.]. Таким чином, середня дворова населеність становила 6,5 осіб. Найменш заселеним було домогосподарство Яреми Філатенка (2 особи) [12, арк. 983зв.]. Найзалюдненішим – двор Микити Блакитного (12 осіб) [12 арк. 967].

За даними IV ревізії, усі двори посполитих з їх мешканцями знаходилися у власності представників старшинських родин Миклашевських та Рубановських [13]. На відміну від 1767 р., число домогосподарств збільшилося до 69, в них проживало 78 родин із загальною кількістю населення 436 осіб (225 чоловіків та 211 жінок) [13, арк. 328-329, 404-404зв., 526-526зв., 711зв.-717зв.]. Тобто, середній показник населеності складав 6,3 осіб. Найменш заселеними були вісім дворів – Ісає Зайця, Герасима Трушкіна, Василя Артинського, Сави Лучкова-Клажкова, Прокопа Марусенка, Харитона Боханця, Гната Чавунця та Івана Кулініча (по 2 особи у кожному) [13, арк. 329, 404зв., 712зв., 714, 715зв., 716, 717зв.]. Найбільш залюдненим виявилось домогосподарство Івана Блакитного, у якому мешкали 32 особи [13, арк. 716зв.-717зв.].

Результати V ревізького реєстру повідомляють, що загальне число мешканців с. Азарівки дорівнювало 961 особі [14; 15; 16]. Спостерігається факт зменшення населення наприкінці XVIII ст. на 394 осіб: 252 посполитих померли («умре»), 40 селян втекли («бежали безвестно»), 26 осіб вибули до інших населених пунктів, 2 особи продані, 2 віддані у власність іншим землевласникам, 1 особу чоловічої статі – до військової служби «отдан в рекруты», ще 2 чоловіків – у погоничі («отданы в погонщики»), 42 жінки «отданы в замужество». 3 малолітніх дітей вибули разом із овдовілими матерями – до повторного шлюбу («находится при матери»). Попри факт купівлі поміщиком Іваном Миклашевським та запису родини Яреми Дворецького до ревізії, 1 дитина чоловічої статі залишилася служити у колишніх господарів («оставлен при Лишнях»). Родина Івана Коржа (5 осіб) «отпущена на волю» у 1795 р., 18 посполитих записані до ревізії двічі. Тож фактично у 1795 р. в Азарівці мешкали 567 осіб (296 чоловіків та 271 жінка) у 99 дворах, які утворювали 105 родин [14, арк. 3-23зв.; 15, арк. 63-80; 16, арк. 83]. Зменшився й показник середньої дворової населеності, який дорівнював 5,7 особам. Найменш заселеними були 11 дворів, у яких мешкали самотні вдови/вдівці, або діти-сироти (по 1 особі у кожному) [14, арк. 9, 13, 19зв.; 15, арк. 65зв., 76зв., 78-79, 80]. Найбільш залюдненим був двор Дорофія Пономаренка (24 особи) [14, арк. 20-20зв.] (див. рис. 1).

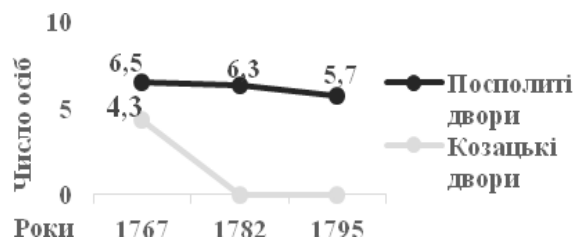

Рис. 1 – Середня населеність дворів с. Азарівки
(за матеріалами фіскальних джерел)

На момент проведення Генерального опису Лівобережної України (1767 р.) в Азарівці було 4 козацьких домогосподарства, де мешкали 6 родин у кількості 17 осіб (9 чоловіків та 8 жінок) [12, арк. 918зв., 967]. Показник середньої дворової населеності для цього стану – 4,3 особи. Найменшим за числом мешканців був двір козака Сидора Михайлова (2 особи), найбільшим – Омеляна Безкостого (6 осіб) [12, арк. 967, 918зв.]. IV та V ревізії не містять інформації щодо домогосподарств означеного стану.

Друга джерельна група представлена сповідними розписами 1781 та 1788 рр. [20; 21]. Це були облікові документи церковного діловодства, які фіксували не лише факти відвідання (уникнення) сповіді прихожанами, але й переслідували фіскальну мету [11, с. 380] (див. рис. 2)

Сповідний розпис 1781 р. зафіксував 89 селянських дворів із 113 родинами. Загальна населеність домогосподарств становила 758 осіб (401 чоловік та 357 жінок) [20, арк. 383зв.-393зв.]. Числовий коефіцієнт середньої дворової населеності склав 8,5 осіб. Найменш залюдненими були три домогосподарства – Романа Литваченка, Євстрата Мелещенка та Івана Дударя (по 4 особи у кожному). Найбільш заселеним виявився двір Михайла Пихтаря (18 осіб) [20, арк. 385, 390, 390зв., 385зв.]. Цього ж року розпис зареєстрував 4 бездвірних хати посполитих, в яких мешкали 4 родини (20 осіб: 11 чоловіків та 9 жінок) [20, арк. 387, 391зв., 392, 393]. Коефіцієнт середньої дворової населеності дорівнював 5,0 особам. Найменш населеною була хата Якова Протасенка (3 особи), розташована на території двору Дорофія Пономаренка [20, арк. 393]. Найбільш залюдненою – хата без дворового місця Сергія Шевченка (7 осіб), який був «соседом вне двора» посполитого Мина Чорнобая [20, арк. 392].

Сповідальна відомість 1788 р., окрім 53 домогосподарств посполитих, зареєструвала на території Азарівки 11 дворів, де жили безземельні селяни – бобилі [22]. Таким чином, у 64 селянських господарствах мешкали 65 родин у кількості 465 осіб (255 чоловіків та 210 жінок) [21, арк. 269-276]. На відміну від показника 1781 р., коефіцієнт середньої дворової населеності зменшився до 7,3 осіб. Найменш заселеним були домогосподарства Прокопа Маруседченка та Марфи Гончарихи (по 2 особи у кожному) [21, арк. 272, 276]. Найбільш залюдненим – двір Івана Блакитного (22 особи) [21, арк. 273зв.-274].

Сповідний розпис 1781 р. фіксує 32 козацьких домогосподарства з тотожною кількістю родин. Загальна населеність їх дворів становила 272 особи (140 чоловіків та 132 жінки) [20, арк.377зв.-383]. В середньому на один двір припадало 8,5 осіб. Найменш заселеним було домогосподарство Малахія Горли (3 особи), найбільш залюдненими – двори Максима та Гапона Романенків (по 13 осіб у кожному) [20, арк. 378зв., 379зв.-380]. Цього ж року у селі зафіксували 11 козацьких бездвірних хат із тотожною кількістю сімей з 54 осіб (28 чоловіків та 26 жінок) [20, арк. 378, 378зв., 379, 379зв., 381, 381зв., 383]. Коефіцієнт середньої дворової населеності дорівнював 4,9 особам. Найменш заселеною була хата Яреми Цурика (3 особи) [20, арк. 379]. Найбільш залюдненими виявились чотири бездвірних хати – Петра Музики, Тимофія Барана, Лазаря Козуся та Козьми Парфенова (по 6 осіб у кожній) [20, арк. 378зв., 379зв., 381зв.].

У 1788 р. число козацьких дворів зменшилося до 5. У них мешкало 7 родин із загальною кількістю населення – 63 особи (30 чоловіків та 33 жінки) [21 арк. 268-269]. Числовий коефіцієнт середньої дворової населеності становив 12,6 осіб. Найменшим за числом мешканців став двір Никифора Дубка (10 осіб) [21, арк. 268зв.]. Найбільш заселеними були козацькі господарства Антона та Івана Простоевих (по 15 осіб у кожному) [21, арк. 268, 268 зв.]. IV ревізія та сповідний розпис 1788 р. не містять інформації щодо зазначених домових спільнот.

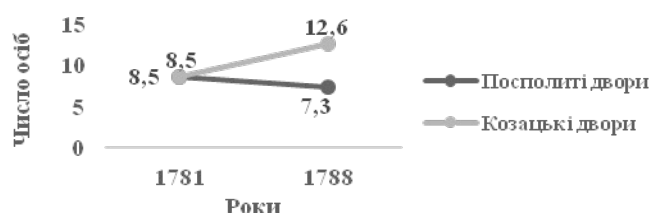

Рис. 2 – Середня дворова населеність с. Азарівки (за джерелами церковного обліку)

Аналізовані коефіцієнти середнього показника населеності у фіскальних та церковних джерелах дещо відрізнялися. Прослідковується більше числове значення шуканого показника за сповідними розписами щодо ревізських реєстрів. Зокрема, серед посполитих він становив 8,5 осіб у 1781 р., 7,3 особи у 1788 р. до 6,5 осіб (1767 р.), 6,3 особи у 1782 р. та 5,7 осіб 1795 р. [20; 21; 12; 13; 14; 15; 16]. Серед козаків зазначений коефіцієнт складав 8,5 осіб (як і у посполитих), за даними 1781 р., 12,6 осіб за джерелом 1788 р. до 4,3 осіб (у 1767 р.) [20; 21; 12]. Одним із можливих пояснень цього явища є кількісна різниця у реєстрації досліджуваного населення. Так, до сповідних книг щорічно записувалися усі парафіяни одного церковного приходу. Діти, які не досягли семирічного віку, могли не з'являтися на сповідь, а отже, заносилися до розпису рідше. До ревізських реєстрів записувалися лише особи, які знаходилися у власності поміщика. На нашу думку, матеріали сповідних розписів за 1781 та 1788 рр. є більш інформативними обліковими джерелами щодо загальної кількості та показників середньої дворової населеності для кожного стану, ніж документи фіскального характеру.

Водночас, не варто ідеалізувати жоден із документів, оскільки під час створення кожного з них вагому роль відігравали авторські суб'єктивні особливості (допущення механічних помилок, свідоме приховування або недореєстрація значної числа населення). Кількісну різницю серед посполитого стану с. Азарівки у 1781-1782 рр. на 322 особи можна пояснити частковою збереженістю даних IV ревізії. Суттєве зменшення населення серед козаків у 1781-1788 рр., ймовірно, відбулося через їх закріпачення [23, с. 48-55].

Таким чином, середній показник населеності посполитої і козацької родин с. Азарівки складав у 1767 р. 6,5 осіб та 4,3 особи. 1781 р. був тотожним для обох станів та дорівнював 8,5 особам. У 1788 р. він становив 7,3 та 12,6 осіб відповідно.

Далі окремо проаналізуємо поколінний склад селянських сімей с. Азарівки за ревізькими та церковними матеріалами. Населення, яке складалося з бездітної шлюбної пари, однаків, або неодружених братів та сестер, вважаються представниками одного покоління. Двір, де мешкало подружжя разом зі своїми неодруженими дітьми або нежонатими родичами по бічній лінії, вважається двопоколінним. До складу трипоколінної родини входили голова двору разом із дружиною, їх одружені діти та рідні (або внучаті) онуки зі своїми батьками по бічній лінії. Найменш поширеними були сім'ї з представниками чотирьох поколінь: головою домогосподарства з дружиною, їх одружених дітей та онуків, які мали власні родини та нащадків (правнуків).

1767 р. у селі нараховувалось 20 двопоколінних (48,8%) родин посполитих. Одно та трипоколінних сімей було 11 та 10 відповідно, що складає 26,8% і 24,4% у кожній з категорій [12, арк. 918-920, 955зв.-967, 982зв.-984].

Згідно даних IV ревізії, перевагу становили двопоколінні сім'ї – 32 (41%). Родин із трипоколінною структурою виявилось 26 (або 33,3%). Частка однопоколінних сімей збільшилась до 20 (25,7%) [13, арк. 328зв.-329, 404-404зв., 526-526зв., 711зв.-717зв.].

Результати V ревізького реєстру констатують переважну більшість двопоколінних родин – 64 (61%). 26 сімей посполитих мали однопоколінний склад (24,8%). Родин із трипоколінною структурою було 14 (13,3%) [14, арк. 3-23зв.; 15, арк. 63-71зв., 72зв.-80]. Цього року сім'я Параски Шугаєвої була єдиною, яка мала чотирьохпоколінну структуру, що становить 0,9% [15, арк. 71зв.-72зв.].

Серед козацьких домогосподарств у 1767 р. половину (50%) становили 3 родини з однопоколінним складом. 2 сім'ї були трипоколінними (33,3%). Мінімально була представлена 1 родина з двопоколінною структурою (16,7%) [12, арк. 918зв., 967]. Сімей із чотирьохпоколінною будовою не зареєстровано.

За матеріалами церковного обліку, у 1781 р. серед посполитого стану найбільша частка припадала на 55 двопоколінних родин (48,7%). Трипоколінні сім'ї представлені у кількості 43 (або 38%) Найменш поширеними були 15 однопоколінних родин (13,3%) [20, арк. 383зв.-393зв.].

З 4-х посполитих бездвірних хат 3 сім'ї (75%) мали двопоколінну та 1 – трипоколінну структуру (25%) [20, арк. 387, 391зв., 392, 393].

1788 р. поколінне співвідношення родин залишилось незмінним: найбільшу частку становили сім'ї з двох та трипоколінним складом – 37 і 24 (або ж 56,9% та 36,9% для кожної з категорій). Однопоколінні родини були у меншості – 3 (4,6% [21, арк.269-276зв.]. У сім'ї Іллі Кеби мешкали представники чотирьох поколінь (1,6%) [21, арк.275зв.] (див. рис. 3) [21, арк.269-276].

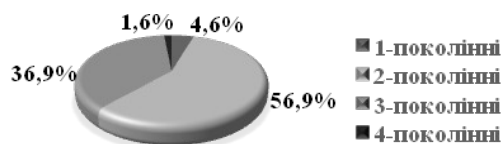

Рис. 3 – Поколінний склад родин посполитих с. Азарівки (за матеріалами церковного обліку 1788 р.)

Серед козацьких родин у 1781 р. переважну більшість становили сім'ї із трипоколінною структурою – 19 (59,4%). Менш поширеними були родини, в яких мешкали представники двох поколінь – 11 (34,4%) [22, арк. 378-379, 380-383]. Дві сім'ї: Прокопа Прокопця та Івана Дубка мали чотирьохпоколінну будову (6,2%) [22, арк.381, 382зв.]. Родин з однопоколінним складом не виявлено.

Усі 11 сімей козаків, які мешкали в 11 хатах без дворового місця, мали двопоколінну структуру (100%) [22, арк. 378зв., 381-381зв., 383].

1788 р. найбільш поширеними виявились родини із трипоколінною будовою – 4, які склали 57,1%. Найменше представлені сім'ї, до складу яких входили представники двох поколінь – 3 (або 42,9%) [23, арк. 268-269]. Одно та чотирьохпоколінних родин не виявлено (див. рис. 4).

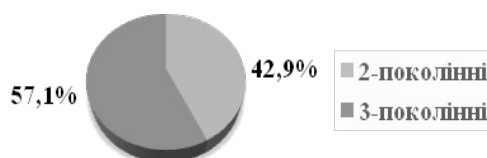

Рис. 4 – Поколінний склад козацьких родин с. Азарівки (за матеріалами церковного обліку 1788 р.)

Аналіз поколінного складу селянських родин за матеріалами фіскального та церковних джерел, доводить абсолютну перевагу двох та трипоколінних сімей, частка яких складає: для 1767 р. – 73,2%, 1782 та 1795 рр. – 74,3%; 1781 р. – 86,7%, 1788 р. – 93,8% [12; 13; 14; 15]. Тотожну картину спостерігаємо і у козацькому середовищі: за джерелом 1767 р. шуканий показник становив – 50%; 1781 р. – 93,8%, 1788 р. – 100% [12; 20; 21]. Менш поширеними були родини з однопоколінною структурою: серед селян – 26,8%, 25,7%, 24,8% (у 1767, 1782 та 1795 рр. відповідно) [12; 13; 14; 15]. 13,3% (у 1781 р.), 4,6% (1788 р) [20; 21]. Серед козацького стану їх частка складала 50% лише у 1788 р. [21] Чотирьохпоколінні сім'ї були у меншості: у

середовищі селян – 1 (0,9%) у 1795 р., 1 – 1788 р (1,6%) [15, арк. 71зв.-72зв.]. 2 козацькі родини з такою структурою були представлені 1781 р. (6,2%) [22, арк.381, 382зв.].

Основою аналізу типології домогосподарств є загальноприйнята в історичній демографії класифікація П. Ласлетта. Згідно неї розрізняють наступні типи:

А) домогосподарства, в яких мешкають самотні особи – одинаки (solitaries) – вдівці/вдови, сироти, або особи, які не перебувають у шлюбі.

Б) родини без структури (no family) – сім'ї та члени яких поєднані родинними зв'язками, але не утворюють нуклеарного ядра. Прикладом останнього сімейного типу можуть бути домогосподарства, в яких мешкали неодружені брати/сестри, дядько/тітка з племінниками, дід/баба з онуками-сиротами тощо.

В) нуклеарним (або простим) (nuclear family household) є домогосподарство, яке складається із шлюбної пари з дітьми чи без них. Воно залишається таким, якщо один з батьків помирає. У цьому випадку головним фактором є наявність дітей.

Г) розширеним (extended family household) вважається домогосподарство, якщо у ньому мешкає ще хтось із родичів, які не утворюють подружніх пар. Залежно від ступеня спорідненості цієї рідні до голови двору, розрізняють розширення по висхідній, низхідній та бічній лініям. Наприклад, якщо у родині жив батько чоловіка/дружини, таке домогосподарство вважається розширеним по висхідній лінії. Якщо ж він був записаний на чолі родини, воно вважається розширеним по низхідній лінії. У випадку присутності неодружених брата, сестри або племінників голови домової спільноти, така родина є розширеною по бічній лінії.

Д) домогосподарство, яке складається з кількох нуклеарних родин, називається мультифокальним (multiple family household). Згідно цієї класифікації, розширені та мультифокальні домогосподарства є складними [2, с. 28-31].

1767 р. із 41 посполитої родини найбільше було простих – 16 (39%). 36,6% припадало на складні сім'ї – 15, з них розширених та мультифокальних було відповідно 7 та 8 (або 17,1% та 19,5% для кожної з категорій). Одинаків – 10 (24,4%). Сімей без структури не виявлено [12, арк. 918-920, 955зв.-967, 982зв.- 984].

За даними IV ревізії, найбільша частка припадала на прості сім'ї – 34 (43,6%). Складних родин було на 1 менше – 33 (42,3%). З них розширених сімей – 6 (7,7%), мультифокальних родин – 27 (34,6%). 10 одинаків склали 12,8%. Одна сім'я (1,3%) не утворювала структури [13, арк. 328зв.-329, 404-404зв., 526-526зв., 711зв.-717зв.].

Згідно результатів V ревізького реєстру, найбільше були представлені родини зі складною структурою – 49,5%, (із 52 сімей: 14 – розширених та 38 – мультифокальні), на які припадає 13,3% та 36,2% відповідно. Значну частку становили прості родини – 34 (32,4%). Одинаків – 16 (15,2%). Найменш поширеними були сім'ї без структури – 3 (2,9%) [14, арк. 3-23зв.; 15, арк. 63-80].

У козацькому середовищі 1767 р. з 6 сімей число нуклеарних, розширених та родин-одинаків було тотожним – по 2 (33,3% для кожної з категорій). Родини без структури та мультифокальні не зафіксовані [12, арк. 918зв., 967].

Щодо особливостей типологічної структури родин с. Азарівки на основі сповідних розписів, то у 1781 р. найбільш поширеною серед посполитого стану була

частка складних сімей – 62,8% (із 71 родини: 14 – розширеного (12,4%) та 57 (50,4%) – мультифокального типів). За нашими підрахунками, нуклеарних сімей виявлено 29 (25,7%). Одиноків було 12 (10,6%). Родини без структури знаходилися у меншості – 1 (0,9%). У 4 бездвірних хатах посполитих, 1 родина була розширеною (25%) і 3 – нуклеарними (75%). Родин інших типів не представлено (див. рис. 5) [20, арк. 383зв.-393зв., 387, 391зв., 392, 393].

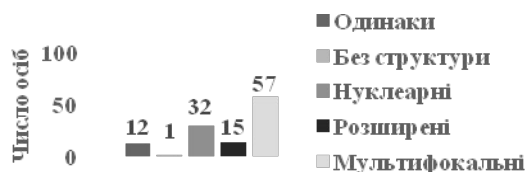

Рис. 5 – Типологія селянських родин (на основі сповідного розпису 1781 р.)

За даними сповідного розпису 1788 р., найбільшу частку становили складні родини – 67,7% (44 сім'ї), з яких 10 були розширеними (15,4%), 34 – мультифокальними (52,3%). На другій позиції знаходилась 21 проста сім'я (32,3%). Цього року одиноків та родин без структури не виявлено [20, арк. 269-276].

З 32 козацьких сімей, які проживали в Азарівці 1781 р., переважну більшість мали родини зі складною структурою – 23 (71,9%). Зокрема, 2 сім'ї (6,3%) були розширеними, 21 (65,6%) – мультифокального типу. Прості родини знаходилися у меншості – 9 (28,1%). Сімей без структури та одиноків не зафіксовано [20, арк. 377зв.-383].

У 11 козацьких бездвірних хатах 9 родин (81,8%) – нуклеарні. Частка складних сімей була тотожною – по одній розширеній та мультифокальній (або по 9,1% для кожної із категорій). Родини інших типів не зареєстровані (див. рис.6) [20, арк. 378зв., 381-381зв., 383].

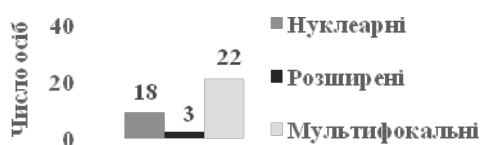

Рис. 6 – Типологія сімей козаків с. Азарівки (за матеріалами сповідного розпису 1781 р.)

У 1788 р. з 7 козацьких родин найбільша частка припадала на 6 мультифокальних сімей (85,7%). Нуклеарні родини знаходились у меншості – 1 (14,3%). Одиноків та сімей без структури не виявлено [21, арк. 268-269].

Проаналізувавши типологію селянських та козацьких родин, помічаємо схожість показників за фіскальними та церковними джерелами. Зокрема, у середовищі посполитих найбільш поширеними були складні сім'ї, частка яких становила 36,6%, 42,3%, 49,5% (у 1767, 1782, 1795 рр.); 62,8%, 67,7% (у 1781, 1788 рр. відповідно). Серед козацьких родин шукана величина складала 33,3% (за матеріалами 1767 р.).

На другій позиції знаходились прості сім'ї. Серед посполитих їх частка складала: 39%, 43,6%, 32,4% (за даними фіскальних джерел зазначених років); 25,7% за сповідним розписом 1781 р., 32,3% (1788 р.). Для козацького стану шуканий показник знаходився у межах 33,3% (за матеріалами 1767 р.). У 1781-1788 рр. він становив 28,1% та 14,3% відповідно. Менш поширеними були родини одинаків. Їх процентний склад залишався суттєвим серед посполитих у 1767 р. (24,4%). 1782 р. він зменшився майже вдвічі – до 12,8%. У 1795 р. становив 15,2%. Найменший їх відсоток зафіксовано 1781 р. – 10,6%. Серед козаків одинаки зареєстровані лише 1767 р. (33,4%). Родини, які не утворювали структури, представлені мінімально: у сім'ях посполитих їх частка складала 1782 р. 1,3%, 1795 р. – 2,9%, 1781 р. – 0,9%. У домогосподарствах козаків родин з подібною структурою не виявлено [12; 13; 14; 15; 16; 20; 21].

Таким чином, розгляд структури селянських домогосподарств с. Азарівки другої Стародубської сотні Стародубського полку визначає перевагу складних родин над простими (за матеріалами фіскальних та церковних джерел).

Далі проілюструємо структуру кількох родин села Азарівки за допомогою системи умовних позначень (див. рис. 7) [2, с. 41-42].

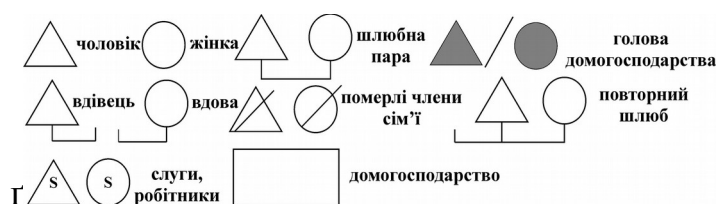

Рис. 7 – Система умовних позначень
(за класифікацією П. Ласлетта)

Розглянемо структуру домогосподарства бунчукового товариша Івана Миклашевського (1781 р.) з 35 особами мешканців, які утворювали 10 окремих родин, не пов'язаних одна з одною спорідненими зв'язками (див. рис. 8). Особливість типологічної будови цього двору – наявність усіх типів сім'ї, окрім мультифокального. Родина очільника домогосподарства була єдиною, записаною до козачого стану. За структурою це типова нуклеарна родина, яка складалася з 7 членів: 31-річного голови двору, дружини Катерини (25 р.), дітей: Павла, Івана, Марії, Уляни та Ганни (3, 2, 8, 4 та 1 рр. відповідно). Інші мешканці – 24 особи, які утворювали 9 родин, репрезентовані посполитим станом та записані в якості слуг. Сім'ї 30-річного Овдія Денисова та Євмена Васильєва (25 р.) мали тотожну нуклеарну структуру, до складу яких входили чоловік з дружиною та по троє малолітніх дітей. Бездітною родиною з простою будовою була шлюбна пара, яка складалася із 21-річного Івана Семенова та його дружини Христини (20 р.). Єдиною нуклеарною сім'єю, була родина 40-річної вдови Ганни Дудар з дітьми. До категорії одинаків відносилися 3 особи: 14-річний Єфим, а також дві старих служниці – Ксенія Пилипова та Матрона Григор'єва (61 та 60 рр. відповідно). У цьому ж дворі працювали двоє рідних братів – Ісак та Іван (15 та 10 рр.). Єдиною родиною з

розширеною структурою по висхідній лінії виявилася сім'я 41-річного служителя Гаврила Федорова. Він мав дружину Акіліну (40 р.) та трьох малолітніх синів – Степана, Терентія та Петра (10, 3 та 1 рр.). Разом з Гаврилом мешкала його 70-річна мати, вдова Марія Федорова [20, арк. 377зв.-378].

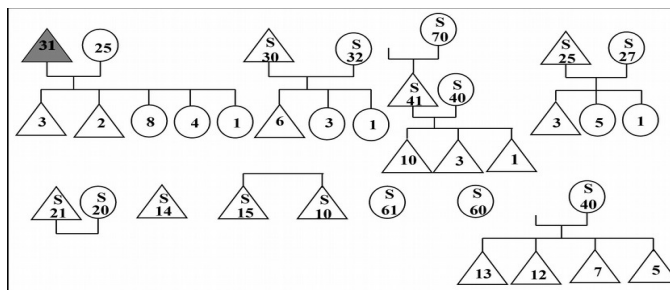

Рис. 8 – Домогосподарство Івана Миклашевського

До складу родини посполитого Дорофія Пономаренка (1795 р.) входили 24 особи (див. рис. 9), 23 з яких були записаними до посполитого, 1 – до козачого станів. Ця сім'я складалася з 5 ядер, 4 з яких утворювали рідні брати голови двору. 50-річний очільник домогосподарства з дружиною-ровесницею Тетяною мали чотирьох синів та дві доньки. Найстарший син Дорофея – Микола, якому на момент перепису виповнилося 18 р., був одружений з ровесницею Христіною. Інші п'ятеро дітей Дорофея – троє синів та двоє доньок залишались неодруженими. Середній брат голови родини – Прохор (48 р.) з 46-річною дружиною Ганною виховували двох синів – Федора та Григорія (12 та 3 рр.). Третій брат, Прокіп (38 р.), залишившись вдівцем, одружився вдруге з 30-річною козачкою Євдокією. Разом вони дбали про 4 малолітніх дітей – синів: Михайла, Степана, Мойсея та доньку Катерину (15, 12, 11 та 10 рр.). Молодший брат, 35-річний Іван Пономаренко, утворював шлюбну пару з 23-річною Єфросинією. Вони мали дітей: Матвія, Саву та Наталію (11, 6 та 8 рр. відповідно) [14, арк. 20-21].

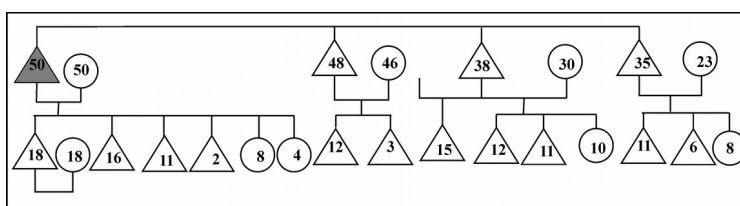

Рис. 9 – Посполита родина Дорофія Пономаренка

За структурою родина козака Івана Дубка (1781 р.) була розширеною по бічній лінії та складалася з представників чотирьох поколінь (див. рис. 10). Перше із трьох ядер у родині утворював 70-річний голова домогосподарства разом із дружиною-ровесницею Оленою. Вони були бездітними. У цьому ж дворі мешкав племінник Івана – Никифор з дружиною Гапкою (42 та 40 рр.). Остання шлюбна пара мала 5 дітей – Мартина, Тита, Зиновію, Варвару та Марину (21, 14, 12, 10 та 7 рр.).

Найстарший син Никифора, Мартин, мав за дружину 22-річну Єфросинію, таким чином, утворюючи третє нуклеарне ядро та покоління у родині. Подружжя виховувало 2-річну доньку Катерину (тобто правнучату племінницю голови домогосподарства). Таким чином, малолітня донька Мартина та Єфросинії була єдиною представницею четвертої генерації у родині Івана Дубка [20, арк. 382зв.].

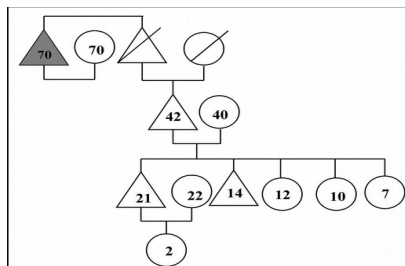

Рис. 10 – 4-поколінна родина Івана Дубка

Висновки. Отже, розмежувавши фіскальні та церковні джерела, у результаті дослідження населення с. Азарівки другої Стародубської сотні Стародубського полку за період 1767-1795 рр. доходимо наступних висновків:

Показники середньої населеності домогосподарств дещо відрізнялись та становили за фіскальними та церковними джерелами відповідно: серед посполитих від 5,7 осіб до 8,5 осіб; для родин козаків – від 4,3 осіб до 12,6 осіб. Ці результати знаходяться у межах досліджуваних похибок більшості дослідників.

Аналіз поколінного складу с. Азарівки засвідчив значну перевагу двох і трипоколінних родин у домогосподарствах посполитих та козаків над однопоколінними сім'ями. Разом із тим, частка останніх була суттєвою у дворах козачого стану у 1767 р. Найменш поширеними у зазначених домогосподарствах були родини із чотирьохпоколінним складом.

Розгляд структури домогосподарств на основі типологічної класифікації домових спільнот П. Ласлетта виокремлює перевагу складних родинних утворень над простими. Такий результат підтверджує точку зору більшості науковців про домінування складних домогосподарств на території Східної Європи, зокрема, Лівобережної України, у XVIII ст.

Подальші дослідження селянського соціуму Північної Гетьманщини з точки зору історичної демографії є доволі перспективними. Спираючись на історико-статистичні джерела, автор робить спробу дослідити інститут сім'ї посполитих і козаків. З метою ґрунтовного дослідження зазначених соціальних станів необхідно вивчати не лише кровноспоріднених осіб, але й сторонніх мешканців – підсусідків, слуг та робітників.

Список літератури: 1. *Ласлетт П.* Семья и домохозяйство. Исторический подход / *П. Ласлетт* // Брачность, рождаемость, семья за три века. – М. : Статистика, 1979. – С. 132 – 157. 2. *Laslett P.* Introduction : The history of the family / *Peter Laslett, Richard Wall* // *Household and Family in Past Time.* – Cambridge, 1972. – 623 p. 3. *Mummeayer M., Каган А.* Структура семьи в России и Центральной Европе : сравнительный анализ / *М. Миттерауер, А. Каган.* // Семья, дом и узы

родства в истории. – СПб.: Европ. ун-т, «Алетей», 2004. – С. 35–80. 4. *Миронов Б. Н.* Социальная история России периода империи (XVIII – начала XX в.) : в 2-х т. / *Б. Н. Миронов.* – СПб., «Дмитрий Буланин», 2003. – Т.1. – 549 с. 5. *Kuklo C.* Demografia Rzeczypospolitej Przedrozbiorowej / *C. Kuklo.* – Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2009. – 532 s. 6. *Волошин Ю. В.* Розкольницькі слободи на території Північної Гетьманщини у XVIII столітті : історико-демографічний аспект / *Ю. В. Волошин.* – Полтава, АСМІ, 2005. – 312 с. 7. *Волошин Ю. В.* Структура сім'ї в поселеннях росіян-старообрядців Малоросії XVIII століття (на прикладі слободи Деменки Топальської сотні Стародубського полку) / *Ю. В. Волошин* // Історична пам'ять. – 2005.– № 1 – 2. – С. 64 – 84. 8. *Крикун М.* Населення домогосподарств у Житомирському повіті Київського воєводства 1791 року / *М. Крикун* // Україна модерна. – Львів, 2001.– №.6. – С. 25 – 46. 9. *Перковський А.* О людности украинского двора и величине семьи во второй половине XVIII века (по материалам Румянцевской описи и церковной статистики) / *А. Перковський* // Проблемы исторической демографии СССР. – Таллин, 1977. – С. 104 – 111. 10. *Сакало О.* Типологія і структура домогосподарств сільського населення Гетьманщини другої половини XVIII століття : на прикладі Лубенського полку / *О. Сакало.* – Полтава, 2011. – 260 с. 11. *Сакало О.* Джерела історичної демографії : сповідний розпис / *О. Сакало* // Наукові записки. Т.19. Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. – С. 379 – 386. 12. *ЦДІАК України.* – Ф. 57, оп. 1, спр. 80. Стародубський полк. Стародубська друга сотня. 1079 арк. 13. *ЦДІАК України.* – Ф. 1855, оп. 1, спр. 2. Ревизские сказки о количестве подданных Стародубского уезда. – 830 арк. 14. *ЦДІАК України.* – Ф. 1855, оп. 1, спр. 10. Ревизские сказки о количестве подданных Стародубского уезда – 1879 арк. 15. *ЦДІАК України.* – Ф. 1855. – оп. 1, спр. 11. Ревизские сказки о количестве подданных Стародубского уезда – 314 арк. 16. *ЦДІАК України.* – Ф. 1855, оп. 1, спр. 13. Ревизские сказки о количестве подданных Стародубского уезда – 938 арк. 17. *Литвиненко М. А.* Джерела з історії України XVIII ст. / *М. А. Литвиненко* – Х. : Видавництво Харківського університету, 1970. – 204 с. 18. *Грінченко Б.* Словар української мови. –Т.1. : А – Ж. / *Б. Грінченко.* – К., 1907. – 539 с. 19. *Максимович Г.* Деятельность Румянцева-Задунайского по управлению Малороссией. / *Г. Максимович.* – Нежин, 1913. – 400 с. 20. *ДАЧО.* – Ф. 679, оп.1, спр. 398. Исповедные ведомости 1781 г. – 1071 арк. 21. *ДАЧО.* – Ф. 712, оп. 1, спр. 231. Исповедные ведомости 1788 г. – 913 арк. 22. *Даль В. И.* Толковый словарь живого великорусского языка: в 4 т. / *В. И. Даль.* – Спб., 1863 – 1866. Режим доступа : Slovari.yandex.ru/~книги/Толковый_словарь_Даля/БОБЫЛЬ/ 23. *Гуржій О., Орлик В.* Оподаткування сільського населення України (XVII – середина XIX ст.) / *О. Гуржій, В. Орлик* – Черкаси, 2011. – 196 с.

Bibliography (transliterated): 1. *Laslett P.* "Sem'ja i domohozjajstvo. Istoricheskij podhod". *Brachnost', rozhdalmost', sem'ja za tri veka.* – Moscow: Statistika (1979): p. 132–157. Print. 2. *Laslett P.* Introduction : The history of the family. "*Household and Family in Past Time*". – Cambridge, 1972. – p. 1–90. Print. 3. *Mitterauer, M., Kagan, A.* "Struktura sem'i v Rossii i Central'noj Evrope : sravnitel'nyj analiz". *Sem'ja, dom i uzy rodstva v istorii.* – SPb.: Evrop. un-t, «Aleteja», 2004. – p. 35–80. Print. 4. *Mironov B. N.* Social'naja istorija Rossii perioda imperii (XVIII – nachala XX v. : v 2-h t. – SPb., «Dmitrij Bulanin», 2003. – T.1. Print. 5. *Kuklo C.* Demografia Rzeczypospolitej Przedrozbiorowej. Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2009. Print. 6. *Voloshyn, J. V.* Rozkol'nye'ki slobody na terytorii' Pivnichnoi' Get'manshhyny u XVIII stolitti : istoryko-demografichnyj aspect. – Poltava, ASMI, 2005. – Print. 7. *Voloshyn, J. V.* "Struktura sim'i' v poselejjah rosijan-starobrjadciv Malorosii' XVIII stolittja (na prykladi slobody Demenky Topal's'koi' sotni Starodubs'kogo polku)" // Istorychna pam'jat'. – 2005.– No 1–2. – p. 64–84. – Print. 8. *Krykun M.* "Naselennja domogospodarstv u Zhytomys'komu poviti Kyi'vs'kogo vojevodstva 1791 roku". *Ukrai'na moderna.* – Lviv, 2001.– No 6. – p. 25–46. – Print. 9. *Perkovskij A.* "O ljudnosti ukrainskogo dvora i velichine sem'i vo vtoroj polovine XVIII veka (po materialam Rumjancevskoj opisi i cerkovnoj statistiki)". *Problemy istoricheskoy demografii SSSR.* – Tallin, 1977. – p. 104–111. – Print. 10. *Sakalo O.* Typologija i struktura domogospodarstv sil's'kogo naselennja Get'manshhyny drugoi' polovyny XVIII stolittja : na prykladi Lubens'kogo polku.– Poltava,

2011. – Print. **11.** *Sakalo O.* "Dzherela istorychnoi' demografii' : spovidnyj rozpys" Naukovi zapysky. T.19. In-t ukrai'ns'koi' arheografii' ta dzhereloznavstva im. M. S. Grushevs'kogo NAN Ukraï'ny. – p. 379–386. – Print. **12.** *CzDIAK Ukrayiny` .* – F. 57, op. 1, spr. 80. Starodubs'ky`j polk. Starodubs`ka druga sotnya. 1079 ark. **13.** *CzDIAK Ukrayiny` .* – F. 1855, op. 1, spr. 2. Revizskie skazki o kolichestve poddannyh Starodubskogo uezda. – 830 ark. **14.** *CzDIAK – F. 1855.* op. 1, spr. 10. Revizskie skazki o kolichestve poddannyh Starodubskogo uezda. – 1879 ark. **15.** *CzDIAK – F. 1855,* op. 1, spr. 11. Revizskie skazki o kolichestve poddannyh Starodubskogo uezda – 314 ark. **16.** *CzDIAK – F. 1855,* op. 1, spr. 13. – Revizskie skazki o kolichestve poddannyh Starodubskogo uezda – 938 ark. **17.** *Lytvynenko M. A.* Dzherela z istorii' Ukraï'ny XVIII st. Kharkiv: Vydavnyctvo Harkivs'kogo universytetu, 1970. – Print. **18.** *Grinchenko B.* Slovar ukrai'ns'koi' movy. – T.1.: A–Zh.–Kyiv, 1907. Print. **19.** *Maksymovych G.* Dejatel'nost' Rumjanceva-Zadunajskogo po upravleniju Malorossyej. Nezhyn, 1913. Print. **20.** *DACHO. – F. 679,* op.1, spr. 398. Ispovednye vedomosti 1781 g. – 1071 ark.. **21.** *DACHO. – F. 712,* op. 1, spr. 231 - Ispovednye vedomosti 1788 g. – 913 ark. **22.** *Dal V. I.* Tolkovyj slovar' zhivogo velikoruskogo jazyka: v 4 t. – Spb, 1863–1866. Rezhim dostupu:Slovari.yandex.ru/~knigi/Tolkovyj slovar' Dalja/BOBYL'. **23.** *Gurzhij O., Orlyk V.* Opodatkuvannja sil's'kogo naselennja Ukraï'ny (XVII – seredyna XIX st.) – Cherkasy, 2011. Print.

Надійшла (received) 29. 10. 2014

УДК 94(477.5):17.023.32:[314:930] «175»

Структура родини у другій половині XVIII століття (на прикладі села Азарівки Стародубського полку) / О. І. Якименко // Вісник НТУ «ХП». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Х.: НТУ «ХП», 2014. — № 54 (1096). – С. 156-170. – Бібліогр.: 23 назви.